

Запозичення у процесі формування військової лексики української мови

Статтю присвячено дослідженню особливостей іншомовної лексики у військовій лексичній підсистемі на прикладі назв зброї, амуніції, споруд. Здійснено аналіз шляхів запозичень та рівень адаптації іншомовної лексики в сучасній українській мові.

Ключові слова: військова лексика, запозичення, асиміляція, семантична структура.

Запозичення іншомовних лексичних елементів – один з істотних шляхів збагачення лексичного складу мови. Це пов'язано з тим, що між народами весь час існують певні економічні, політичні, культурні зв'язки, унаслідок яких у кожен мову проникають слова та вирази з інших мов. Найактивніше відбувається процес змін у лексичному складі мови, що зазнає впливу соціальних чинників, а процес запозичення є одним з основних його ознак. У зв'язку з цим проблема вивчення запозичень стає дедалі актуальнішою.

Проблема лексичних запозичень привертала увагу і була предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема О. Г. Муромцевої, О. А. Стишова, Л. П. Кислюк, О. М. Мороховського, В. М. Русанівського, Л. А. Булаховського, Л. П. Крисіна та ін. У дослідженнях зверталася увага на процеси кількісного та якісного оновлення словника мови, адаптації іншомовних лексем, змін у лексико-семантичній системі мови. Проте багато питань теорії запозичень залишаються суперечливими. Так, на сьогодні ще не існує єдиної думки щодо дефініції поняття "запозичення". На думку Л. П. Кислюк, запозичення – це процес залучення в мову й адаптації запозиченої лексики [3, 8]. О. М. Мороховський вважає, що запозичують не лексеми, а засоби, які модифікуються системою навичок, що склалися в мові [4, 21].

Активізація залучення іншомовної лексики зумовлює різні дискусії як у суспільстві, так і серед лінгвістів. Одні дослідники (О. А. Стишов, Д. Х. Баранник та ін.) вважають запозичення природнім процесом збагачення мови, інші (А. П. Загнітко, П. О. Селігей, В. І. Пілецький, О. М. Палій та ін.) дотримуються протилежної думки і кваліфікують іншомовні лексеми як потік слів, що порушує стабільність та самобутність будь-якої мови.

Незважаючи на значну кількість досліджень проблеми запозичення військової лексики, запозичення у групах назв зброї, амуніції та споруд не були об'єктом самостійного лінгвістичного дослідження.

Мета нашої розвідки полягає в дослідженні джерел, шляхів і механізмів запозичення військової лексики названих груп.

Лексеми на позначення військової справи досить неоднорідні за своїм походженням. Окремі лексичні одиниці беруть свої початки ще від праслов'янської мови: *лук, ніж, пицаль, порох, праща, стріла*.

До давніх належать також запозичення з тюркських мов: *кіш, курінь, бунчук, аркан, нагайка, ятаган, сагайдак, булат, караул*.

Помітну роль у засвоєнні міжнародних термінів практично в усіх галузях діяльності відіграють сучасні романо-германські мови, зокрема: французька, англійська, німецька.

Лексика французького походження є найбільш продуктивною складовою репрезентантів досліджуваної групи військової лексики. З-поміж них виділяємо: 1) номени на означення амуніції, 2) номени на означення військової техніки та її частин, 3) номени на означення зброї, 4) номени на означення військових споруд.

До першої групи відносимо лексеми: *парашут* – "пристрій з куполом, що розкривається у вигляді великої парасольки, для стрибків з літака, спуску вантажів" [5, 421]; *бінокль* – "оптичний прилад, що складається з двох з'єднаних зорових труб; призначений для огляду віддалених об'єктів обома очима" [5, 81]; *медальйон* – "капсула з даними про особу військовослужбовця" [5, 346]; *кіраса* – "металеві лати, що накладалися на спину й груди для захисту від ударів холодною зброєю" [5, 270].

Другу групу ілюструють наступні репрезентанти: *шасі* – "у літальних апаратах – рамна конструкція (з колесами, лижами і поплавками) для переміщення по поверхні під час зльоту та посадки" [5, 651]; *фюзеляж* – "корпус літака, вертольота, планера або іншого літального апарата" [5, 630]; *фрегат* – "сучасний військовий корабель перехідного типу між легким крейсером і ескадреним міноносцем" [5, 627]; *транспортер* – "машина підвищеної прохідності, якою перевозять вантажі, зброю, людей" [5, 583]; *понтон* – "плоскодонне судно з обтічною носовою частиною, прямовисним бортом, з палубою або без неї, що служить опорою тимчасових споруд" [5, 453]; *амфібія* – "бойова

³⁴ Литовченко Ірина Олександрівна, здобувач, Криворізький національний університет

або транспортна машина (танк, автомобіль), здатна пересуватися суходолом, водою або під водою; літак, пристосований для зльоту й посадки на воді й суходолом" [5, 34].

Лексеми французького походження на означення зброї диференціюємо за підгрупами: а) назви холодної зброї: *еспадрон* – "колюча й рубаюча зброя з вигнутим або прямим клинком" [5, 207]; *арбалет* – "метальна ручна зброя у вигляді лука з дерев'яним ложем та спусковим механізмом" [5, 52]; *кастет* – "вид холодної зброї – металева пластина з отворами для пальців, що затискується в кулак" [1, 528]; *рапіра* – "колюча зброя з довгим і гнучким чотиригранним клинком і держак" [5, 480]; б) назви вогнепальної зброї та її частин: *ежектор* – "механізм у вогнепальній зброї, який автоматично викидає стріляний патрон" [5, 187]; *петарда* – "старовинний розривний снаряд наповнений порохом" [5, 436]; *пістолет* – "ручна вогнепальна зброя з коротким дулом" [5, 441]; *пістон* – "металевий ковпачок з вибуховою речовиною, що запалює пороховий заряд у рушничних, пістолетних патронах" [5, 441]; *фугас* – "заряд вибухівки у водонепроникній оболонці, який закладають у ґрунт, або занурюють у воду" [5, 629].

Приклади, що репрезентують групу номенів на означення військових споруд виокремлюються у підгрупи: а) назви фортечних споруд та їх частин: *бастіон* – "п'ятикутна бойова споруда на фортечному валу для обстрілу підходів до фортеці" [5, 75]; *форт* – "велике замкнуте укріплення; складова частина фортеці" [5, 624]; *равелін* – "допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми, розташована перед огорожею фортеці між двома бастіонами і призначена для додаткового захисту її" [5, 476]; *потерна* – "тунель під землею або всередині масивної споруди" [5, 455]; *капонір* – "фортифікаційна споруда, з якої можна вести фланговий чи косопріцільний артилерійський і кулеметний вогонь у двох протилежних напрямках" [5, 252]; б) назви польових укріплень: *флеш* – "старовинне, переважно польове укріплення з двох фасів, ровів, шанців, які утворювали тупий кут, звернений вершиною до ворога" [5, 618]; *апроші* – "змієподібні й зигзагоподібні земляні рови, що прокладалися для безпечного несподіваного наближення до стін фортеці перед її штурмом" [5, 51]; *фас* – "прямолінійна дільниця фортечної огорожі або польового укріплення з визначеним напрямом вогню" [5, 605]; *траншея* – "вузький, довгий і глибокий рів з двостороннім або одностороннім бруствером для ведення вогню, захисту бійців від куль, снарядів" [5, 585]; *траверз* – "поперечне укриття в окопах, траншеях" [5, 580]; *люнет* – "відкрите укріплення на полі"; в) назви військових споруд спеціального призначення: *аванпост* – "передовий пост, найближчий до противника" [5, 5]; *тир* – "закрите або напівзакрите приміщення, обладнане для стрільби з ручної вогнепальної і пневматичної зброї" [5, 574]; *репер* – "пункт на місцевості або повітрі, за яким проводиться пристрілювання" [5, 496]; *каземат* – "приміщення в оборонних спорудах, яке захищає від снарядів і авіабомб" [5, 243].

Крім номенів французького походження виокремлюємо лексеми на означення назв військової техніки та приладів, що запозичувалися з англійської мови: *торпеда* від англ. *torpedo* – "саморушній та самонавідний снаряд, яким озброєно військові кораблі, підводні човни, літаки-торпедоносці та спеціальні установки берегової охорони" [5, 579]; *танк* від англ. *tank* – "бойова гусенична повністю броньована машина високої прохідності" [5, 563]; *дредноут* від англ. *dreadnought* – "великий панцерний лінійний корабель з далекобійною артилерією" [5, 182]; *базука* від англ. *bazooka* – "легка протитанкова безвідкатна гармата" [5, 69]; *трал* від англ. *minesweep* – "пристрої для вилову мін" [5, 582]; *субмарина* від англ. *submarine* – "підводний човен" [5, 553]; *рейдер* від англ. *raider* – "військовий корабель, що виконує самостійні завдання з метою знищення морських транспортних засобів противника" [5, 490]; *пропелер* від англ. *propeller* – "пристрій, який складається з кількох зігнутих лопатей і приводить у рух мотор літака" [5, 455]; *локатор* від англ. *locator* – "пристрій, яким визначають місце знаходження літака, судна чи іншого об'єкта" [5, 328].

З-поміж англійських запозичень трапляються назви зброї та споруд: а) *бумеранг* – "кидальна зброя австралійських племен, що має форму зігнутої палиці, яка сама повертається до того, хто її кинув" [5, 94]; *томагавк* – "ударна кидальна зброя північно-американських індіанців, що має форму топірця з довгим держак" [1, 1459]; вибухових речовин: *напалм* – "запальвальна суміш" [5, 377]; б) *бункер* – "спеціальне обладнане підземне сховище, укриття від бомбардувань" [5, 95].

Досить помітним пластом військової лексики є запозичення з німецької мови: *бомба* – "розривний снаряд, начинений вибуховою речовиною" [1, 92]; *парабелум* – "автоматичний швидкострільний пістолет" [5, 418]; *патрон* – "з'єднані гільзою куля (снаряд, дріб), пороховий заряд і капсуль" [5, 427]; *ракета* – "літальний апарат або пристрій (снаряд) з ракетним двигуном" [5, 479]; *ефес* – "держак холодної бойової або спортивної зброї, переважно із захисним пристосуванням" [5, 210]; *гауптвахта* – "приміщення для утримання під арештом військовослужбовців" [5, 119]; *візир* – "пріцільне пристосування з прорізом" [5, 107]; *бруствер* – "невеликий земляний насип для захисту бійців від

ворожого вогню й зручнішої стрільби з шанця, траншеї" [5, 92]; *зарин* – "отруйна речовина нервово-паралітичної дії" [5, 214].

Окрему групу у військовій лексиці становлять запозичення з голландської мови, які здебільшого позначають назви військово-морських реалій: *камбуз, гюйс, баласт, штурвал, шлюп, форпост, крейсер, флюгер, флагіток, фал, рубка, рангоут*.

Крім того, в українській мові посіли належне місце й запозичення з грецької (*гексоген, гелікоптер*), латинської (*екстрактор, катапульта, капсуль, детонатор, курвіметр, протектор, цистерна*), італійської (*паранет, паланка, цитадель, галера, фальконет*), іспанської (*наваха*), угорської (*палаш*) мов.

У процесі дослідження виокремлено досить чисельну групу лексем іншомовного походження, які потрапили в українську військову субмову через посередництво інших мов. Так, скажімо, лексеми французького походження *гарнізон* і *порт* потрапили в українську мову через німецьке посередництво. За допомогою західноєвропейських мов засвоювалися лексеми: *динаміт* – "вибухова речовина" [1, 296]; *стилет* – "невеликий кинджал із дуже тонким і гострим клинком" [5, 548]; *панорама* – "оптичний пристрій, що встановлюється на гарматі для наведення на ціль під час стрільби" [5, 417]; *ротор* – "гвинт гелікоптера" [5, 507]; *перископ* – "оптичний прилад для оглядання місцевості з укриттів, бойових машин, підводних човнів, а також для спостереження за процесами у високотемпературних, іонізаційних камерах" [5, 432].

З німецької через посередництво польської мови у військову лексику української мови увійшли лексеми: *гаубиця* – "артилерійська зброя зі стволом середньої довжини, що стріляє навісним вогнем" [1, 225]; *аркебуза* – "старовинна гнотова рушниця, яку заряджали з дула (15 – 16 ст.)" [5, 54]; *куля* – "передня частина бойового патрона" [2, 135]; *казарма* – "спеціальна будівля для розміщення військових частин" [2, 340]; *панцир* – "частина бойового спорядження воїна для захисту тулуба від ударів зброї" [5, 418].

Російська мова мала потужний вплив на розвиток української військової лексики. Як мова-посередник вона трансформувала лексеми:

1) французького походження: *гашетка* – "гачок для спуску зведеного курка вогнепальної зброї" [2, 484]; *автомат* – "ручна автоматична скорострільна зброя" [1, 7]; *лафет* – "станок, на якому закріплюється ствол гармати" [5, 317]; *карабін* – "гвинтівка з укороченим стволом" [5, 253]; *бівак* – "місце розташування військ на відпочинок поза населеним пунктом" [5, 80]; *база* – "територія із зосередженою на ній військовою технікою, спорудами, складами для обслуговування військових частин" [5, 68]; *артилерія* – "сукупність далекобійної вогнепальної зброї (гармати, міномети, реактивні установки) з усім необхідним для їх пересування і дії" [5, 56]; *ангар* – "закрита споруда на аеродромі для зберігання технічного обслуговування й поточного ремонту літаків і вертольотів" [5, 38];

2) німецького походження: *картеч* – "артилерійський снаряд, розрахований на стріляння з невеликої віддалі й наповнений кулями" [2, 396]; *плац* – "майдан для військових стройових занять, оглядів, парадів" [5, 444];

3) англійського походження: *берданка* – "однзарядна рушниця" [5, 25]; *монітор* – "броньований військовий корабель з потужною артилерією, призначений для операцій на річках і поблизу узбережжя" [5, 368].

Іншомовні лексеми, які потрапили в українську мову, передаються в ній завдяки транскрипції чи транслітерації. Терміном "транскрипція" позначають відповідне (адекватне) відтворення звучання слова мови-джерела графемами мови-запозичувача, наприклад: *браунінг, пістон, стилет, маузер, патрон, карабін, парабелум, пістоль*. Домінувальним фактором при такій передачі іншомовного слова є його звучання в рідній мові. Коли ж домінантним фактором обирається графіка, тобто написання іншомовного слова, тоді йдеться про його транслітераційну передачу, наприклад: *вінчестер, напалм, револьвер, шрапнель, галера, артилерія, флотилія, варта, паланка*.

При переході до мови-реципієнта іншомовні запозичення починають видозмінюватися відповідно до її законів. Науковці виокремлюють кілька рівнів асиміляції запозичених слів: графічна, фонетична, морфологічна асиміляція.

Ступінь фонетичної асиміляції варіюється й залежить від того, наскільки близькими за своїм походженням є мова-постачальник нової лексичної одиниці й мова-реципієнт. У споріднених мовах іншомовне слово передається доволі точно. У разі, коли запозичене слово складається зі звуків, що не є притаманними для мови-реципієнта, вони замінюються найбільш близькими звуками, що існують у мові, наприклад, *mousquet* (франц.) > *мушкет*; *armata* (італ.) > *гармата*.

Морфологічну асиміляцію розглядають за граматичними категоріями. Більшість запозичень у сфері військової лексики належать до лексико-граматичного розряду іменників.

Одним із показників ступеня лексичної асиміляції запозичених слів у новому для них мовному середовищі є їх словотворча активність. Лексичні одиниці поступово адаптуються в новій для них мовній системі, асимілюються фонетично, набувають семантичної самостійності та продуктивної сили і слугують дериваційною базою для продукування нових слів за допомогою українських формантів: *ракета* → *ракетний*, *торпеда* → *торпедний*, *танк* → *танковий*, *мушкет* → *мушкетний*, *автомат* → *автоматний*.

У результаті дослідження виявлені матеріальні трансформовані запозичення зі заміною закінчення: *фальконет* (італ. *falconetto*).

До морфологічних способів адаптації іншомовного слова відносимо повне граматичне переосмислення й лексикалізацію. Повного граматичного переосмислення зазнають слова, які в мові-джерелі належать до однієї частини мови, а в українській – до іншої: укр. *артилерія* – 1) вогнепальна колективна зброя, гармати різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані; 2) рід військ, основним озброєнням яких є гармати; 3) наука про вогнепальну зброю та її застосування в бою; франц. *artillerie* – "постачати воєнне знаряддя"; укр. *пищаль* – 1) старовинна вогнепальна зброя схожа на рушницю; 2) старовинна артилерійська гармата; псл. *piscalь* від *pisčati* < *piskěti* "пищати"; укр. *ладунка* – патронташ; свн. *laden* – заряджати.

Одним з різновидів переосмислення є явище лексикалізації, тобто перетворення в українській мові в одне слово групи слів з іншої мови: *заківниця* – свн. *hakenbunse*, де *haken* – "гак" і *bunse* – "рушниця"; *гаубиця* – з нім. *haubica* через польську *haubitze* походить від чеської *houf(e)nice* – "дерев'яна гармата, яка купами викидала каміння" від *houfny* – "скупчений"; *арбалет* – з фр. *arbalette* від лат. *arcus* – "лук" і *ballista* – "метальне знаряддя". Номен *лазер* – "прилад для генерування або підсилення монохроматичного світла" походить від англійської лексеми, яка утворена на основі скорочення аналітичної назви (англ. *laser* від *light amplification by stimulated emission of radiation*), аналогічно лексемі *радар* – "радіолокаційна станція" запозичено з англійської (*radar* від *radio detection and ranging*).

У розвитку семантичної структури слова спостерігається явище ускладнення його семантики. Цей процес засвідчується і в запозичених лексемах. Так, наприклад, лексема *панцир* у давні часи та за середньовіччя означала "частину бойового спорядження воїна для захисту тулуба від ударів зброї". У сьогоденному армійському лексиконі цей номен має значення "металева обшивка у військових кораблів, поїздів" [5, 418].

У сучасній українській літературній мові досить продуктивним є процес метафоричного переосмислення загальноновживаного слова. Наприклад, у військовій лексиці номен *багнет* – "колюча зброя, яку звичайно насаджують на кінець дула рушниці; штик" у метафоричному переосмисленні за суміжністю реалізується значення "один боєць-піхотинець (при вказуванні на кількість бійців)". Наприклад: *У батальйонах полку лишилося по 15 – 20 активних багнетів* (О. Гончар). У цьому ж переносному значенні реалізується лексема *шабля* – "холодна, переважно кавалерійська зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем" [6, 395]; *А скільки ви можете виставити шабель – сьогодні і в разі повстання* (В. Шкляр).

Крім ускладнення семантичної структури багатозначної лексеми, виділяють ще процес переінтеграції значень, при якому змінюється позиція лексико-семантичних відношень в їх ієрархії. Прикладом такої переінтеграції може бути слово *карабін* – "гвинтівка полегшеної ваги з коротким дулом" (укр.); *carabin* – "солдат легкої кінноти" (франц.) [1, с. 522].

3-поміж іншомовних запозичень є ряд таких, які в мові-оригіналі походили від власних назв, але в широкий ужиток в українській мові увійшли як загальні назви, в основі яких лежать асоціації за суміжністю. Наприклад, безпосереднім зразком перенесення власної назви на загальне поняття є слова, здебільшого іменники, що виникли в результаті переосмислення значення (власна назва винахідника чи власника – загальна назва). Згодом їх переносність нівелювалася, вони почали функціонувати як слова з прямим значенням, наприклад: *браунінг* ← від ім'я конструктора Д. Браунінга, *берданка* ← від ім'я конструктора Х. Бердана, *вінчестер* ← від ім'я конструктора А. Вінчестера, *маузер* ← від ім'я інженерів братів Вільгельма та Пауля Маузерів, *кольт* ← від прізвища американського зброяра С. Кольта, *бікфордів шнур* ← від прізвища англ. інженера У. Бікфорда, *шрапнель* ← від прізвища англійського винахідника Г. Шрапнеля.

Проведений аналіз військових запозичень дозволяє дійти таких висновків:

– процес запозичення іншомовних лексичних одиниць у військовій сфері зумовлений внутрішньомовними (необхідністю позначення нових понять і реалій), а також

- екстралінгвальними чинниками (етапами розвитку військових галузей та мовними контактами, що відбуваються під час війн та військових конфліктів);
- більшість запозичень входить до української військової підсистеми з французької, англійської та німецької мов; значна кількість іншомовної лексики потрапляє до військової субмови через посередництво, зокрема з російської та польської мов;
 - іншомовні запозичення підлягають процесам графічної, фонетичної та морфологічної асиміляції.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
2. Етимологічний словник української мови: [у 7-ми томах] / [упорядн.: Болдирєв Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 552 с.; 2003. – Т. 4. – 656 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.
3. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній літературній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. П. Кислюк. – К., – 2000. – С. 8 – 11.
4. Мороховський О. М. Деякі питання теорії запозичень / О. М. Мороховський // Мовознавство. – 1984. – №1. – С.19 – 25.
5. Словник іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
6. Словник української мови: в 11-ти т. / [Гол. ред. І. К. Білодід]. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. I. – 799 с. ; 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1972. – Т. III. – 744 с. ; 1973. – Т. IV. – 840 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с. ; 1975. – Т. VI. – 832 с. ; 1976. – Т. VII. – 723 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1979. – Т. X. – 658 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.

The loan words in the process of forming Ukrainian military vocabulary

Lytovchenko I. O.

Kyryvi Rih National University, Kryvyi Rih, Ukraine

The article is dedicated to research of peculiarities of foreign vocabulary in the Ukrainian military vocabulary on the example of the names of the weapon, accoutrements and buildings. Also its origin and adaptation level in modern Ukrainian language are analyzed.

Keywords: *military vocabulary, loan-word, assimilation, semantic structure.*